

УДК 343.3/.7:342.746

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v2.2023.24>

С. А. Хімченко

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального праваНаціонального університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0009-0000-8390-5902

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ У СФЕРІ МЕДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті проведено дослідження особливостей кримінально-правової охорони особистої безпеки у сфері медичної діяльності, визначення поняття особистої безпеки особи та правові заходи її охорони. Виокремлено низку факторів, що спричиняють небажання потерпілих звертатись до правоохоронних та судових органів для захисту своїх порушених прав у сфері медичної діяльності.

В результаті дослідження можемо умовно поділити кримінальні правопорушення, що вчиняються медичними працівниками у зв'язку зі здійсненням ними професійної діяльності на такі групи: кримінальні правопорушення проти життя і здоров'я особи (пацієнта); кримінальні правопорушення проти прав особи (пацієнта); кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності з медичної практики; кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; інші кримінальні правопорушення, вчинені медичними працівниками у зв'язку з їхньою професійною діяльністю. Що стосується гарантій особистої безпеки громадян, то вони в свою чергу містяться як у матеріально-правових, так і в процесуально-правових нормах. Особливе значення у цьому контексті мають кримінально-правові норми, оскільки вони найбільш суворо охороняють права та законні інтереси людини, у тому числі і право на особисту безпеку. Вважаємо за доцільне вирішення подальших проблем з розгляду питань про кримінальну відповідальність медичних працівників за злочинні порушення у малодосліджених сферах медицини таких як трансплантація органів та тканин людини, генетика, евтаназія та інших. Водночас додаткове поширення кримінально-правових норм на ті відносини, які вже є у Кримінальному кодексі України, потенційно може створити ситуацію, за якої професія лікаря розглядатиметься з позиції високого ступеня ризику кримінальної відповідальності.

Ключові слова: особиста безпека особи, склад кримінального правопорушення, права людини у сфері охорони здоров'я, медичний працівник, лікарська таємниця.

Khimchenko S. A. CRIMINAL-LEGAL PROTECTION OF PERSONAL SAFETY IN THE FIELD OF MEDICAL ACTIVITIES

The article presented the results of the study of the peculiarities of criminal-legal protection of personal safety in the field of medical activity, definition of the concept of personal safety of a person and legal measures for its protection. A number of factors have been singled out that cause the reluctance of victims to turn to law enforcement and judicial authorities to protect their violated rights in the field of medical activity.

As a result of the research, we can conditionally divide criminal offenses committed by medicals in connection with their professional activities into the following groups: criminal offenses against the life and health of a person (patient); criminal offenses against the rights of a person (patient); criminal offenses in the field of economic activity of medical practice; criminal offenses in the sphere of circulation of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues or precursors; other criminal offenses committed by medicals in connection with their professional activities.

As for the guarantees of personal safety of citizens, they are contained in both substantive and procedural legal norms. Criminal law norms are of particular importance in this context, as they most strictly protect the rights and legitimate interests of a person, including the right to personal safety. We consider it expedient to solve further problems regarding the criminal liability of medical workers for criminal violations in such areas of medicine as transplantation of human organs and tissues, genetics, euthanasia, and others. At the same time, the additional spread of criminal law norms to those relations that are already in the Criminal Code of Ukraine can potentially create a situation in which the profession of a doctor will be considered from the position of a high degree of risk of criminal responsibility.

Key words: personal safety, composition of a criminal offense, human rights in the field of health care, medical worker, medical confidentiality.

Постановка проблеми. В Конституції України проголошується, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Цей принцип лежить також в основі кримінально-правового захисту суспільних цінностей та соціальної безпеки. По суті своїй кримінальне право, і кримінальний закон зокрема, охороняє саме сукупність особистих та суспільних свобод, порушення яких тією чи іншою мірою стає загрозою життєво важливим інтересам. У цьому фор-

мулюванні однією з ключових є характеристика «життєво важливі». Цей контекст передбачає не лише загрозу безпосередньо життю індивіда, а також його правам і свободам, у разі порушення яких створюється чи реалізується загроза його нормальної життєдіяльності. Виходячи з того, що перелік злочинних посягань, що містяться в Кримінальному кодексі України є вичерпним, можемо зробити висновок про те, що законодавець надає повний перелік основних прав, за посягання на які передбачена кримінальна відповідальність.

Кримінальна відповідальність за своєю природою є найсуворішою мірою з усіх заходів впливу, використовуваних державою до громадян. Покарання є формою відплати для особи, яка порушила встановлені соціумом норми та має понести за це відповідну відповідальність. Такий ступінь суворості обумовлений насамперед суспільною небезпекою діянь, що посягають на основні права та свободи людини та громадянина. Варто зазначити, що серед цінностей, які охороняє кримінальний закон, перше місце посідають саме права та свободи людини. Це зазначено безпосередньо у частині першій статті 1 Кримінального кодексу України, у якій проголошується, що Кримінальний кодекс України «має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням».

Аналіз досліджень та публікацій. У різний час до проблеми розвитку українського медичного права як науки і навчальної дисципліни загалом та до питань кримінально-правової охорони особистої безпеки у медичній сфері зокрема зверталися у своїх працях такі фахівці, як В.І. Агарков, М.М. Білинська, Н.Б. Болотіна, О.Є. Бобров, М.Г. Белотелов, В.О. Галай, З.С. Гладун, О.М. Голяченко, Р.Ю. Гревцова, І.М. Грига, Т.С. Грузева, Ю.І. Губський, Л.М. Дешко, В.І. Журавель, Д.В. Карамішев, Л.І. Куш, В.М. Лехан, П.Є. Лівак, Є.О. Лоєнко, У.Б. Лущик, В.Ф. Москаленко, О.С. Мусій, З.О. Надюк, Л.А. Пиріг, В.М. Пономаренко, Я.Ф. Радиш, О.Г. Рогова, В.М. Рудий, А.М. Савицька, В.Г. Сердюк, І.М. Солоненко, Р.О. Стефанчук, Г.С. Стеценко та інші.

Мета статті. Метою даної статті є дослідження особливостей кримінально-правової охорони особистої безпеки у сфері медичної діяльності, визначення поняття особистої безпеки особи та правові заходи її охорони, аналіз складу кримінальних правопорушень, які посягають на особисту безпеку особи у сфері медичної діяльності, приділення окремої уваги саме суб'єктам вчинення даних правопорушень, а також визначення системи та видів кримінальних правопорушень проти особистої безпеки особи у сфері медичної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Держава та суспільство зацікавлені в закріпленні, розвитку та охороні певних форм поведінки осіб в сфері здійснення медичної діяльності. Враховуючи те, що така діяльність спрямована на охорону життя і здоров'я людей, що визнані найвищою соціальною цінністю в державі, вона піддається детальному правовому регулюванню, а потре-

би людей в наданні належної медичної допомоги та медичних послуг і їхні права при наданні такої допомоги чи послуг ставляться під охорону закону, в першу чергу кримінального.

Забезпечення безпеки особистості в суспільстві є невід'ємною частиною прав людини, які гарантуються Конституцією України й низкою законів, а також підзаконними нормативними актами, загальними та особистими правилами безпеки, діями органів державної влади, фахівцями у сфері безпеки, міжнародними зобов'язаннями країни, тощо [1, с. 3].

Гарантії особистої безпеки громадян можна умовно поділити на дві складові – матеріальні та процесуальні. Так, матеріальні гарантії особистої безпеки громадян – це головні засади суспільного устрою, а також загальнообов'язкові правила поведінки суб'єктів суспільних відносин – держави, органів публічної адміністрації та її посадових осіб, окремих індивідів, яких вони повинні дотримуватись для створення належних умов ефективної реалізації прав громадян. Натомість процесуальні гарантії особистої безпеки громадян – це встановлені законом специфічні юридичні засоби процедурного забезпечення реалізації норм, які закріплюють матеріальні гарантії особистої безпеки, потребують певного порядку втілення.

Процесуальні юридичні гарантії є формою реалізації відповідних матеріальних гарантій і визначають конкретні шляхи й методи їх здійснення в певних життєвих ситуаціях. Матеріальні та процесуальні гарантії особистої безпеки громадян відображені в чинному законодавстві: матеріальні правові гарантії закріплюються в нормах Конституції України, законах та інших нормативно-правових актах, а процесуальні – у відповідних процесуальних актах, хоча головні принципи їх реалізації відображаються також і в матеріальних нормах [2, с. 93].

Таким чином, гарантії особистої безпеки громадян містяться як у матеріально-правових, так і в процесуально-правових нормах. Особливе значення у цьому контексті мають кримінально-правові норми, оскільки вони найбільш суворо охороняють права та законні інтереси людини, у тому числі і право на особисту безпеку.

Так, Д.С. Азаров наголошує, що склади кримінальних правопорушень, передбачені ст. ст. 132, 145 КК України, спрямовані проти суспільних відносин у сфері забезпечення недоторканості приватного життя особи в частині збереження конфіденційної інформації про неї. Окремі сегменти зазначених відносин забезпечують збереження цієї інформації в таємниці працівником чи службовою особою медичного закладу, а також іншими службовими особами, яким інформація стала відома у зв'язку зі службовою чи професійною діяльністю. З огляду на зазначене,

здоров'я особи не може бути визнане основним безпосереднім об'єктом злочинів, передбачених ст. ст. 132 і 145 КК України, а відтак науковець пропонує розмістити відповідні статті у Розділі V Особливої частини КК України, що має назву «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» [3, с. 102]. Ця позиція є небезпідставною і заслуговує на підтримку з боку наукової спільноти.

Таким чином, говорячи про кримінальні правопорушення проти особистої безпеки особи, пропонуємо їх поділ на два види, по-перше, кримінальні правопорушення проти життя та по-друге, кримінальні правопорушення саме проти здоров'я. Загалом, поділяємо думку В.О. Гацелюка, що кожна класифікація є в чомусь умовною, вона може змінюватися з появою нових знань або під впливом інших факторів, зокрема суб'єктивно зумовленого впливу законодавця на зміст кримінального законодавства [4, с. 205].

Отже, перейдемо до детального аналізу кримінально-правової охорони особистої безпеки саме в сфері медичної діяльності.

Історія правового регулювання медичної діяльності багата прикладами різного ставлення суспільства до питань відповідальності лікарів. Тут необхідно згадати закони вавилонського царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.), які визначали відповідальність лікаря за свої професійні порушення. Цікаво, що мірою покарання для лікаря, у якого помер пацієнт або втратив око, було відрубання йому руки. Медик, у разі смерті раба при медичному втручанні, був зобов'язаний віддати господареві іншого раба. Висвітлені вище особливості регулювання медичної діяльності в Стародавні часи свідчать, що лікар ніс відповідальність за шкоду, завдану невдалим лікуванням. Надалі у світі та в нашій країні зокрема спостерігалась тенденція у бік кримінально-правового регулювання відповідальності медичних працівників. Цією обставиною пояснюється той факт, що у лікарів вищий рівень знань саме в питаннях кримінальної відповідальності за свої вчинки, а не адміністративної чи цивільної до прикладу [5, с. 140].

Визначення поняття медичної діяльності міститься в Інструкції про порядок надання Комітетом з питань народної і нетрадиційної медицини при Міністерстві охорони здоров'я України спеціального дозволу для провадження медичної діяльності в галузі народної і нетрадиційної медицини [6]. Зазначеним нормативно-правовим актом медична діяльність визначається як регламентована Основами законодавства України про охорону здоров'я, іншими актами законодавства з питань охорони здоров'я, нормативно-правовими актами Міністерства охорони здоров'я Укра-

їни діяльність з надання громадянам лікувально-профілактичної допомоги.

Що стосується кримінальних правопорушень у сфері медичної діяльності, то причини криміналізації цих діянь характеризуються певною специфікою. Так, в доктрині кримінального права зустрічається думка, що криміналізація допускається в тих випадках, коли суспільно небезпечні діяння є відносно поширеними та типовими [7, с. 165]. На теперішній час слід констатувати, що кількість кримінальних правопорушень, вчинених медичними та фармацевтичними працівниками, пов'язаних із їх професійною діяльністю, невпинно збільшується. Проте цьому явищу притаманна стійка, традиційна, професійна корпоративність та латентність. Саме тому кількість кримінальних справ, розглянутих судами стосовно кримінальних правопорушень, вчинених медичними працівниками проти законних прав пацієнтів, є надзвичайно малою та не відображає дійсної ситуації, що багато в чому пояснюється вище окресленою проблемою.

В цілому, права людини у сфері охорони здоров'я включають усі права, якими наділені суб'єкти медичних правовідносин щодо зазначеної сфери. До них належать: право на поінформовану згоду, право на вільний вибір лікаря та установи охорони здоров'я, медичну таємницю та конфіденційність, право на захист порушених прав та право на доступність послуг у системі охорони здоров'я, тощо. Лікування та догляд, які лікар надає кожному пацієнту, мають надаватися з дотриманням прав людини. Так, пацієнти мають право на таємницю про стан свого здоров'я, де до конфіденційних даних належить не тільки інформація про сам стан здоров'я пацієнта, а й ті факти чи обставини, які він виклав медичним працівникам під час лікування.

Звичайно, що право пацієнта на приватність та конфіденційність має застосовуватися з урахуванням різних культур, соціальних та релігійних традицій. Для певних уразливих верств населення дотримання конфіденційності є важливим аспектом отримання медичної допомоги. Наприклад, приватність та конфіденційність важливі у сфері реалізації сексуальних та репродуктивних прав жінок та дівчат-підлітків. У Зауваженні загального порядку КЕСКП №14 про право на здоров'я, Комітет з економічних, соціальних та культурних прав ООН стверджує, що реалізація права на здоров'я підлітків залежить від розвитку доброзичливої до молоді медицини, яка поважає конфіденційність та приватність, у тому числі й у сфері сексуальних та репродуктивних послуг [8].

Приватність та конфіденційність також є важливими чинниками для пацієнтів, які намагаються діагностувати та лікувати захворювання, що пов'язані із певною стигмацією, а саме хво-

роби ВІЛ, СНІД та психічні розлади. Залежно від типу лікування, у деяких медичних закладах лише окремі медичні працівники мають доступ до конкретної медичної інформації пацієнта. Так, наприклад, медична сестра, що вакцинує пацієнта, не має права доступу до медичної інформації про психічний стан пацієнта, тому що така інформація не є релевантною.

Право на конфіденційність медичної інформації не повинно вступати у конфлікт із правом на доступ до медичної інформації. Особа, яка володіє медичною інформацією, не має права поширювати цю інформацію серед осіб, які не належать до спеціалістів, які надають медичні послуги, натомість вона повинна забезпечити належний доступ до медичної інформації тільки на запит тієї особи, якої ця інформація безпосередньо стосується. Пацієнт має право на доступ до особистої медичної інформації, має право контролювати поширення інформації, надавати право на розголошення інформації, коли сам того забажає.

Що стосується тих випадків, коли права пацієнтів на особисту безпеку вже були порушені медичними працівниками, то за підрахунками Всеукраїнської ради захисту прав і безпеки пацієнтів, лише 15% таких осіб намагаються довести провину лікарів або медичних сестер у судовому порядку. Небажання потерпілих звертатись до правоохоронних та судових органів для захисту своїх прав викликане не стільки недовірою громадян до них, а зумовлене низкою факторів, основними з яких є: небажання розголошення інтимних сторін життя (наприклад, при зараженні пацієнта ВІЛ внаслідок неналежного виконання медичним працівником своїх професійних обов'язків); малозначність заподіяної злочином шкоди (наприклад, заподіяння легкої шкоди здоров'ю); відсутність у потерпілого часу для подачі заяви і її розгляду, тому що нерідко кримінальні провадження, порушені за фактом вчинення кримінального правопорушення медичним працівником, розслідуються дуже повільно й до винесення вироку може пройти кілька місяців або навіть років, після чого у більшості випадків настає не меш тривала стадія оскарження судових рішень; невпевненість у неминучості покарання медичного працівника, що пов'язана із сформованими уявленнями громадян про «кругову поруку», корпоративність, закритість медичної сфери, що забезпечують надійний «захист» її представників від правоохоронних органів та правосуддя в цілому; дефекти правосвідомості, що полягають у хибному уявленні про кримінальне правопорушення як про порушення лише особистих інтересів певної особи, без урахування його небезпеки для всього суспільства й держави; наявність взаємних інтересів пацієнта й лікаря, наприклад при добровільній згоді пацієнта.

Життя особи як об'єкт кримінально-правової охорони є особливою формою існування людини (людського організму), що характеризується цілісністю та здатністю до самоорганізації, воно є найважливішим благом, яке, в разі смерті людини, не може бути відновлено. Здоров'я особи є станом людського організму, при якому нормально функціонують усі його органи та тканини. Зазначимо, що термін «особа» означає окремого індивіда, особистість, людину як втілення індивідуального начала в суспільстві. Деяким кримінальним правопорушенням проти життя та здоров'я особи окрім основного об'єкту складу кримінального правопорушення властиві також додаткові або факультативні об'єкти (наприклад, честь і гідність особи або встановлений законодавством порядок надання громадянам медичної допомоги тощо).

Предметом деяких кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи можуть бути: а) відомості про проведення медичного огляду особи на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини, або захворювання на синдром набутого імунодефіциту (СНІД) та результати такого обстеження (ст. 132 КК України); б) органи тканини людини (ст. 143 КК України); в) кров (ст. 144 КК України); г) лікарська таємниця (ст. 145 КК України). Що стосується потерпілих від кримінальних правопорушень в сфері медичної діяльності, то до них відноситься широке коло осіб, зокрема: 1) особа, що перебуває в небезпечному для життя стані (при ненаданні допомоги такій особі); 2) хворий (при ненаданні йому допомоги медичним працівником); 3) пацієнт (при порушенні його прав).

З суб'єктивної сторони кримінальні правопорушення в сфері медичної діяльності характеризуються різними формами вини. Так, лише з прямим умислом можуть бути вчинені кримінальні правопорушення, передбачені ч. 1 ст. 134, ч. 1 ст. 139, ст.ст. 143-144, ч. 1 ст. 151, ст. 184 КК України. Кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 142 КК України, може бути вчинене як з прямим, так і з непрямым умислом. Кримінальні правопорушення, передбачені 2 ст. 134, ч. 2 ст. 139, ст.ст. 141, 145 КК України характеризуються змішаною формою вини і в цілому визнаються умисними. Форма вини в складах кримінальних правопорушень, що передбачені ст.ст. 131 та 140 КК України, також змішана, проте вирішальне значення в даному випадку має необережне ставлення винного до суспільно небезпечних наслідків.

У теорії кримінального права суб'єкт розглядається як один із необхідних елементів злочину, «оскільки ні діяння, як складова частина об'єктивної сторони, ні вина, як основа суб'єктивної

сторони, не існують без суб'єкта, що вчинює злочин та без нього не може наставати кримінальна відповідальність» [9, с. 33].

Суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 131 КК України є спеціальним, до нього відносяться медичні або фармацевтичні працівники – лікарі, медичні сестри, співробітники лабораторій, які здійснюють діагностику захворювань, працівники інших сфер – поліції, місць позбавлення волі, в обов'язки яких входить попередження певних захворювань. Для кримінальних правопорушень, передбачених ст. 132 КК України суб'єктами є службові особи медичної установи, допоміжний персонал (секретар, регістратор лікарні), медичні працівники. Для кримінальних правопорушень, передбачених ст. 138 КК України суб'єктом є будь-яка особа, що не має відповідної медичної освіти. Для діяння, передбаченого ст. 134 КК України суб'єктом кримінального правопорушення є лікар, медична сестра, акушерка, фельдшер. Для ст. 140 КК України суб'єкт – це медичні працівники – лікарі, сестри, фельдшери, фармацевти. Для ст. 141 КК України – суб'єкти – медичні чи фармацевтичні працівники. Для ст. 142 КК України – суб'єкт – це особа, що здійснює дослід над людиною. Для ст. 143 КК України – суб'єкт – це медичний працівник, що робив забір крові або інші особи. Для ст. 145 КК України суб'єктом є особа, якій таємниця стала відомою у зв'язку з виконанням нею своїх професійних обов'язків. А для кримінальних правопорушень, передбачених ст. 134 КК України суб'єктом є особа, що не має спеціальної медичної освіти, для ст. 135 КК України суб'єктом злочину є особа, що досягла 16-річного віку і зобов'язана турбуватися про залишену без допомоги особу, або яка сама поставила потерпілого в небезпечне для життя становище. Для ст. 136 КК України суб'єктом є особа, на якій лежить спеціальний обов'язок турбуватися про потерпілого і яка ж поставила його своїми діями в небезпечне для життя становище.

Висновки. В результаті дослідження можемо умовно поділити кримінальні правопорушення, що вчиняються медичними працівниками у зв'язку зі здійсненням ними професійної діяльності на такі групи: кримінальні правопорушення проти життя і здоров'я особи (пацієнта); кримінальні правопорушення проти прав особи (пацієнта); кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності з медичної практики; кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; інші кримінальні правопорушення, вчинені медичними працівниками у зв'язку з їхньою професійною діяльністю. Що стосується гарантій особистої безпеки громадян, то вони

в свою чергу містяться як у матеріально-правових, так і в процесуально-правових нормах. Особливе значення у цьому контексті мають кримінально-правові норми, оскільки вони найбільш суворо охороняють права та законні інтереси людини, у тому числі і право на особисту безпеку. Вважаємо за доцільне вирішення подальших проблем з розгляду питань про кримінальну відповідальність медичних працівників за злочинні порушення у малодосліджених сферах медицини таких як трансплантація органів та тканин людини, генетика, евтаназія та інших. Водночас додаткове поширення кримінально-правових норм на ті відносини, які вже є у Кримінальному кодексі України, потенційно може створити ситуацію, за якої професія лікаря розглядатиметься з позиції високого ступеня ризику кримінальної відповідальності.

Література

1. Артеменко А.П. Поліцейська етика: гуманістичні засади правоохоронної діяльності. Взаємодія громадян та правоохоронних органів в контексті формування а правової держави: правові, історичні, філософські та психологічні аспекти : тези Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 15 травня 2008 р.). Львів: Львів, держ. ун-т внутр. справ, 2008. С. 3–4.
2. Нор У. М. Поняття безпеки особи та особистої безпеки громадян на залізничному транспорті. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2014. Випуск 4. Том 2. С. 92–96.
3. Азаров Д.С. Кримінальна відповідальність за розголошення лікарської таємниці: окремі теоретичні та прикладні проблеми. Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22–23 квітня). К.; Х.: Юрінком Інтер, 2004. С. 100–102.
4. Павленко Т. А. Щодо питання класифікації злочинів проти життя та здоров'я особи за Кримінальним кодексом України. Порівняльно-аналітичне право. 2017. № 1. С. 205–208.
5. Стеценко С.Г., Стеценко В.Ю., Сенюта І.Я. Медичне право України: К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 507 с.
6. Про надання спеціального дозволу на медичну діяльність у галузі народної і нетрадиційної медицини: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 10.08.2000 р. № 195. Офіційний вісник України. 2001. № 9. Ст. 378.
7. Балабко В.В. Кримінальна відповідальність медичних працівників за злочини проти життя та здоров'я особи: проблемні аспекти. Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2009. № 2. С. 164–170.
8. Ліанінг Дж. «Права людини та медична освіта». Бостонський медичний журнал 315 (1997): 1390. <http://dx.doi.org/10.1136/bmj.315.7120.1390>.
9. Зазимко О. І. Деякі суб'єктивні ознаки винного у вчиненні подружнього вбивства. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика): Пріоритетні напрямки боротьби з організованою злочинністю: міжвідомчий науково-дослідний центр. 2008. № 17. С. 33–35.